

वित्तीय साक्षरता तालिम सहभागी पुस्तिका

SAFAL
Sustainable Access to Finance and Livelihoods

सफल परियोजनाको परिचय

नेपाल प्राकृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण भएको देश हो । यहाँका हिमाल, पहाड र तराई क्षेत्रका आ-आपनै विशेषता र चुनौतहरू छन् । हिमाली तथा पहाडी क्षेत्र प्राकृतिक रूपले सम्पन्न भएपनि एकातर्फ हामीले यसको प्रचुर मात्रामा फाईदा लिन सकिरहेका छैनौं भने अर्को तर्फ भौगोलिक जटिलता, स्रोत र साधनको कमी, न्यून आर्थिक क्रियाकलाप र विभिन्न सेवा प्रदायकहरूको नगण्य उपस्थितिका कारणले उक्त क्षेत्र आर्थिक रूपले पछि परेको देखिन्छ ।

सफल परियोजनाले हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रका समुदायहरूको जीविकोपार्जन र आर्थिक क्रियाकलापलाई टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले वित्तीय सेवा तथा जीविकोपार्जनमा दिगो पहुँच परियोजना अधि सारेको छ । स्थानीय स्तरमा कार्यरत सहकारी संस्था, समूह तथा तिनका सदस्यहरूको वित्तीय आवश्यकता पहिचान गरी वित्तीय सेवा प्रदायकहरूलाई (बैंक, फाईनान्स, सहकारी तथा अन्य वित्तीय कारोबार गर्ने सङ्घ संस्था) समुदायको वित्तीय आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सहज वातावरण बनाइ दिन परियोजनाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

द ब्लूबेरी हिल च्यारीटेबल ट्रस्ट

द ब्लूबेरी हिल च्यारीटेबल ट्रस्ट एक बेलायती गैरसरकारी संस्था हो । यस संस्थाले नेपालमा सन् २०११ देखि समाज कल्याण परिषदसँग आवद्ध भई विभिन्न परियोजना र कार्यक्रमरू संचालन गर्दै आइरहेको छ । ट्रस्टको मुख्य लक्ष्य नेपालका हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रहरूमा दिगो वित्तीय सेवाको पहुँच स्थापना गरी गरिबी निवारणमा मद्दत गर्नु हो ।

यस वित्तीय साक्षरता सहभागी पुस्तीका तयार पार्न सहयोग गर्नु हुने श्री नवराज सिंखडा तथा श्री विनोद अधिकारीलाई उहाँहरूको अमूल्य योगदानको लागि धन्यवाद प्रदान गर्दछौं ।

वित्तीय साक्षरता तालिम

सहभागी पुस्तिका

सर्वाधिकार	समृद्ध पहाड
संस्करण	(प्रथम) समृद्ध पहाड (द्वितीय) ली-बर्ड
छापिएको प्रति	५००
तयारकर्ता	नवराज सिंखडा र विनोद अधिकारी
भाषा सम्पादन	शोभाकान्त गौतम
डिजाइन तथा लेआउट	हेम जि.सी, ली-बर्ड र ग्रोइनोभा
चित्रहरू तथा उत्पादन	ग्रोइनोभा

सहभागी परिचय

१. नाम :

२. उमेर : ३. लिङ्ग :

४. ठेगाना : न.पा/गा.पा: ५. वडा नं. :

६. टोल वा समुदायको नाम :

७. फोन नं. :

८. शैक्षिक योग्यता : कक्षा सम्मको अध्ययन ।

अथवा, तलको सुहाउँदो कोठामा (✓) चिन्ह लगाउनुहोस् ।

(क) पढ्न र लेख्न दुबै जान्दछु

(ख) पढ्न जान्दछु, लेख्न जान्दिन

(ग) पढ्न र लेख्न दुबै जान्दिन

९. प्रौढ शिक्षा वा कुनै साक्षरतासम्बन्धी शिक्षामा सहभागिता जनाएको भए त्यसको

अनुभव:

सहभागी भएको कार्यक्रमको नाम:

र अवधि दिन

१०. परिवारको सदस्य सङ्ख्या जना

११. आफू संलग्न भएको पेशा वा व्यवसाय :

१२. कुनै सहकारी वा समूहको सदस्य भएको भए त्यसको विवरण:

सहकारी वा समूहको नाम र ठेगाना :

सदस्यता लिएको मिति :

१३. कुनै बैङ्क वा वित्तीय संस्थामा खाता भएको भए त्यसको विवरण:

संस्थाको नाम :

खाता खोलेको मिति :

भाग १ आर्थिक योजना

मुक्ति पाउन बेलैमा आर्थिक योजना बनाउनुहोस्

यदि कान्छीसँग पर्याप्त पैसा छ भने उनी आफ्नो जीवन सुधार्न सक्छन् । उनी अफ्नो घर बनाउन, पोसिलो खाना खान, राम्रो औषधोपचार गराउन र कहिलेकाँही सिनेमा हेर्न जान पनि सक्छन् । उनीसँग आफ्नै टेलिभिजन हुन सक्छ र साहूसँग कहिल्यै ऋण लिनु पनि पर्दैन ।

यस्ता केही कुरा छन्, जसका लागि उनले यस वर्षमा खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । अनि केहीचाहिँ एकदेखि पाँच वर्षभित्र र केही अरु पाँच वर्षदेखि बुढेसकालसम्म खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसपछि भविष्यमा उनले नसोचेका घटना पनि हुन सक्छन् र त्यसको सामना गर्नका लागि पैसा जुटाउने योजना पनि बनाउनुपर्छ ।

कान्छीलाई बाँचुन्जेल के-के गर्नुपर्ने रहेछ ?

कान्छीलाई के-के काममा कहिले-कहिले पैसा चाहिने रहेछ, हेरौं :

१ वर्षभित्र

- (क) पोसिलो खानेकुरा खान;
- (ख) यात्रा गर्न;
- (ग) राम्रो औषधिउपचार गराउन;
- (घ) नयाँ कपडा किन्न;
- (ङ) साहूको ऋण तिर्न;

५ वर्षभित्र

- (क) सुत्केरी हुँदा खर्च गर्न;
- (ख) व्यापार शुरू गर्न;
- (ग) बच्चाहरूको शिक्षामा खर्च गर्न;

५ वर्षपछि

- (क) विवाह गर्न;
- (ख) नयाँ घर किन्न;
- (ग) बुढेसकालका लागि खर्च गर्न;

यी माथि भनेका बाहेक कान्छीलाई अरु कस्ता-कस्ता आकस्मिक अवस्थामा पैसा चाहिने रहेछ ?

जीवनमा आइपर्ने विभिन्न आवश्यकताहरू पूरा गर्न र आकस्मिक रूपमा आइपर्नसक्ने अवस्थाको समेत विचार गरी पहिल्यैदेखि पैसाको योजना बनाउनु आर्थिक योजना हो ।

भाग २ नगद प्रवाह र बजेटनिर्माण

सम्पन्न र सुखी भविष्यको आधार: बजेटनिर्माण

आफ्ना जीवनका आवश्यकताहरू र आकस्मिक रूपमा आइपर्ने आवश्यकताहरू पूरा गर्न आर्थिक योजना बनाउनुपर्दछ । त्यसका लागि सर्वप्रथम आफ्नो आम्दानी र खर्चका बारेमा थाहा पाउनुपर्दछ । आम्दानी र खर्चका बारेमा थाहा पाउन र आर्थिक योजना अनुसारको लक्ष्य प्राप्त गर्न बजेटनिर्माणले सहयोग गर्दछ ।

कान्छीले वित्तीय सल्लाहकारलाई भनिन्, "हिजो मलाई भेट्न कान्छा आउनुभएको थियो । मैले कान्छालाई तपाईंले आफ्ना आर्थिक लक्ष्यहरू हासिल गर्न अब योजना बनाउनुपर्छ भने । मैले त आजैदेखि योजना बनाउन शुरू गरिसके । उहाँले सोध्नुभयो यस महिनामा तिमीसँग कति पैसा बाँकी रहन्छ भन्ने कुरा तिमीलाई थाहा छ ? तर मैले उहाँलाई जवाफ दिनै सकिनँ । मलाई यो कुरा बुझाइदिने कष्ट गर्नुहोस् ताकी मैले पनि उहाँलाई बुझाउन सकूँ ।"

वित्तीय सल्लाहकारले भन्नुभयो, "आर्थिक योजना बनाउनका लागि पहिला आफूसँग कति पैसा छ भन्ने थाहा हुन जरूरी छ । तपाईंको मासिक आम्दानी कति छ र तपाईं हरेक

महिना कति खर्च गर्नुहुन्छ ? यति कुरा थाहा पाएपछि तपाईंले आफूसँग कति पैसा बाँकी छ वा वास्तवमै तपाईं आम्दानीभन्दा बढी खर्च गरिरहनुभएको त छैन ?" वित्तीय सल्लाहकारले भन्नुभयो, "पहिला तपाईंले यस महिनामा आम्दानी कति गर्नुभयो, त्यो हेरौं ।"

उदाहरणका लागि कान्छीको एक महिनाको आम्दानी-खर्च निम्नानुसार छ :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षक	रकम रू.	खर्चका शीर्षक	रकम रू.
(क) श्रीमानको कमाइबाट	१०००/-	(क) बसभाडा	५०/-
(ख) कान्छीको आफ्नै कमाइबाट	५००/-	(ख) खानामा	५००/-
		(ग) घरमर्मत.	२५०/-
		(घ) ऋण तिर्न	५००/-
जम्मा आम्दानी	१५००/-	जम्मा खर्च	१३००/-

जम्मा आम्दानी रू. १५००/- जम्मा खर्च रू. १३००/-

आम्दानीबाट खर्च कटाएर एक महिनाको जम्मा बचत रू. २००/-

कान्छीको आम्दानीखर्चको उदाहरणका आधारमा तपाईंको आफ्नै आम्दानीखर्चको यथार्थ विवरण तालिकामा भर्नुहोस्:

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब,पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापारव्यवसायबाट		यातायात तथा फोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट:		अन्य शीर्षकहरूबाट:	
जस्तै:		जस्तै:	
क)		क)	
ख)		ख)	
ग)		ग)	
घ)		घ)	
ङ)		ङ)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

आम्दानीबाट खर्च कटाएर बचत जम्मा रु.-।

आफ्नो आम्दानीखर्चको हिसाबबाट के थाहा पाउनुभयो ?

- (क) खर्चभन्दा आम्दानी बढी रहेछ ।
- (ख) आम्दानी खर्च बराबर रहेछ ।
- (ग) आम्दानीभन्दा खर्च धेरै बढी रहेछ ।

आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न पनि पुगेन भने पैसा सापटी लिनुपर्छ तर पैसा सापटी लिएर खर्च गर्नुपर्ने अवस्था आइपुग्यो भने आफ्नो आवश्यकता भन्नु बिग्रँदै जान लागेको सम्झनुपर्छ ।

आम्दानीखर्चको यस अवस्थाले तपाईंको आर्थिक योजनामा उल्लेख गरिएका १ वर्षमा, ५ वर्षसम्मका र ५ वर्षपछिका आवश्यकताहरू पूरा गर्न सक्नुहुन्छ त ?

(क) सकिन्छ

(ख) सकिँदैन

अब तपाईंको परिवारका खर्चका शीर्षकहरू तलका तालिकामा लेख्नुहोस् र जीविकाका लागि अति आवश्यक खर्चका पछाडि १ लेख्नुहोस्, आवश्यक खर्चका पछाडि २ लेख्नुहोस् र अहिले नगरे पनि हुने खर्चका पछाडि ३ लेख्नुहोस् ।

खर्चका शीर्षक	नम्बर	खर्चका शीर्षक	नम्बर
क)		ख)	
ग)		घ)	
ङ)		च)	
छ)		ज)	
झ)		ञ)	
ट)		ठ)	
ड)		ढ)	
ण)		त)	
थ)		द)	
ध)		न)	

माथिको अभ्यासका आधारमा जुनजुन खर्चले १ नम्बर पाए ती तपाईंका पहिला अति महत्त्वपूर्ण आवश्यकता हुन् ।

यस्तै, २ नम्बर पाउने आवश्यक र ३ नम्बर पाउने अहिले नगरे पनि हुने खर्च हुन् भन्ने स्पष्ट भयो ।

खर्चको प्राथमिकताका आधारमा नगरे पनि हुने खर्च कटाएर आफ्नो हुने आम्दानीखर्चको हिसाब (बजेट) संशोधन गर्नुहोस् ।

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रू.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रू.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्यालामजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापारव्यवसायबाट		यातायात तथा फोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट:		अन्य शीर्षकहरूबाट:	
जस्तै:		जस्तै:	
क)		क)	
ख)		ख)	
ग)		ग)	
घ)		घ)	
ङ)		ङ)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

पहिलेका र अहिलेको संशोधन गरेको आम्दानीखर्चको हिसाबले तपाईंलाई कस्तो अनुभव भयो ?

राम्रो

ठीक

नराम्रो

आम्दानीभन्दा खर्च बढी छ भने खर्च घटाउने उपाय खोज्नुपर्छ । गरिबीको चक्रबाट मुक्ति पाउन आफ्नो आम्दानीभन्दा खर्च कम गरी भविष्यको आवश्यकता पूरा गर्न अहिल्यैदेखि नियमित रूपमा बचत गर्नुपर्दछ । नियमित रूपमा गरिएको थोरै-थोरै बचत पनि भविष्यको सम्पन्नताको आधार बन्न सक्दछ ।

एक महिनाको संशोधन गरिएको आम्दानीखर्चका आधारमा अब आफ्नो परिवारको एक वर्षको आम्दानीखर्चको योजना बनाउनुहोस् ।

एउटा निश्चित अवधि (महिना, छ महिना, एक वर्ष, पाँच वर्ष आदि) को आम्दानीखर्चको अनुमानित विवरणनै बजेट हो ।

बजेट निर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम : परिवारसङ्ख्या..... बजेट बनाएको वर्ष :

विवरण	महिना													
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	जम्मा	
आम्दानी														
कृषिबाट														
ज्यालामजदूरीबाट														
तलब, पेन्सन आदिबाट														
व्यापारव्यवसायबाट														
अन्य शीर्षकहरूबाट														
कुल आम्दानी														
खर्च														
जीवनयापनका लागि														
खर्च														
छोराछोरीको पढाइ														
ऋणको किस्ता तिर्न														
यातायात तथा फोन														
अन्य शीर्षकहरूबाट														
कुल खर्च														
बचत														

(नोट : १ लाई आफूले बजेट बनाएको पहिलो महिना मान्नुपर्दछ ।) कुल खर्च कटाएर हुने अनुमानित वार्षिक आम्दानी रु. 1-

बजेट निर्माणका फाइदाहरू

- १) आफ्नो आम्दानी कहाँकहाँबाट हुँदो रहेछ र के-के मा खर्च हुँदो रहेछ हिसाबकिताब गर्न सजिलो हुन्छ ।
- २) नगरी नहुने खर्च र नगरे पनि हुने खर्च छुट्याउन र खर्चको प्राथमिकता छुट्याउन सजिलो हुन्छ ।
- ३) खर्चलाई नियन्त्रणमा राख्न मद्दत पुऱ्याउँछ र आम्दानी बढाउन प्रोत्साहित गर्छ ।
- ४) बचत गर्न हौसला दिन्छ र खर्च गर्दा सचेत र अनुशासित हुन प्रेरित गर्छ ।
- ५) आफ्नो आर्थिक योजना पूरा गर्न सहयोग गर्छ ।

सम्पन्न र सुखी जीवनका आधारहरू

- १) अनिवार्य रूपमा बजेट बनाएर मात्र खर्च गर्ने;
- २) खर्च गर्दा प्राथमिकताका आधारमा गर्ने, अनावश्यक चीजहरू (जाँड रक्सी, चुरोट, सुती, गहना, मनोरञ्जन आदि) मा खर्च नगर्ने;
- ३) हरेक महिनामा केही न केही पैसा बचाउने र त्यसलाई सहकारी वा बैङ्कमा राख्ने;
- ४) बचत गरेको पैसा आम्दानी बढ्ने काम वा व्यापारव्यवसायमा लगानी गर्ने;
- ५) निरन्तर केही न केही काम गर्ने तथा समय खेर नफाल्ने ।

भाग ३ बचत

सुरक्षित भविष्यको बलियो आधार: बचत

चिम्पीले दादा (बूढो लोखर्के) को क्रियाकलापको नक्कल गर्दै सबभन्दा पहिले रूखमा रहेको एउटा प्वालमा आरामदायी गुँड बनायो । त्यसपछि प्रत्येक दिन केही बियाँहरू (खानेकुराहरू) बाहिरबाट ल्याएर जतनपूर्वक आफ्नो गुँडमा भण्डारण गर्न थाल्यो ।

चिम्पी आफ्नो काममा व्यस्त रहँदा चिम्पुचाहिँ चिम्पीको कामलाई हाँसोमा उडाउँथ्यो र आफ्ना साथीहरूसँग खेलमात्र व्यस्त हुने गर्थ्यो । केही दिनपछि मुसलधारे वर्षासहित डरलाग्दो आँधी र बाढी आयो । नदीको दायाँबायाँ किनार भत्काउँदै र छेउमा रहेको आँपको बगैँचामा बाढी पस्यो ।

चिम्पी आफ्नो गुँडमा आनन्दसाथ बस्यो । चिम्पी वर्षा र जाडोबाट सुरक्षित थियो । तर, चिम्पुसँग बस्न र खानलाई केही पनि थिएन । जताततै पानी नै पानी भएकाले ऊ खाना खोज्न जान पनि सक्दैनथ्यो । जाडो र भोकले सताएपछि खाना र बासको अनुरोध गर्न चिम्पु आफ्नी दिदी चिम्पीको गुँडमा गयो ।

तपाईंलाई चिम्पी र चिम्पुमध्ये कुन ठीक लाग्यो ? किन ?

चिम्पु चिम्पी

किनभने

.....

.....

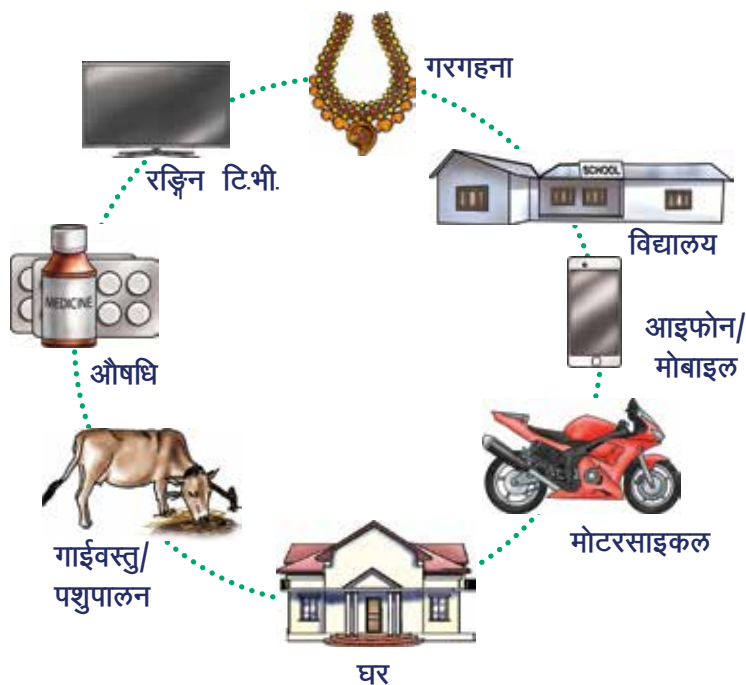
तलका कुराहरूमा कुन कुन कुराहरू तपाईंलाई मन पर्दछन् । त्यसलाई ठीक र मन नपर्नेलाई बेठीक भन्नुहोस् :

- (क) खर्चभन्दा बढी आम्दानी भयो भने बचत गर्न सजिलो हुन्छ ।
- (ख) आम्दानीबाट खर्च गरेर बाँकी भएको पैसा बचत गर्ने हो ।
- (ग) चुरोट, रक्सी, गहना आदिमा गरिने खर्च नगरे पनि हुने खर्च हुन् ।
- (घ) आफ्नो आम्दानीबाट बचतका लागि छुट्याएर बाँकी खर्च गर्नु बचतको राम्रो तरिका हो ।
- (ङ) आम्दानीखर्चको योजना बनाएर खर्च गर्ने बानी गर्नु सुखी भविष्यको बाटो हो ।
- (च) आम्दानी हुनेले मात्र बचत गर्न सक्दछन् ।
- (छ) बचत गर्ने कुरा मेरो हातमा छैन ।
- (ज) आपत विपत् जीवनमा कहिले आउँछ थाहा हुँदैन त्यसका लागि केही गर्न सकिन्न ।
- (झ) गरीबले बचत गर्न सक्दैन ।

(नोट: सहजकर्ताले सहभागीलाई ठीक बेठीक भनिसकेपछि त्यसबारेमा छलफल अगाडि बढाई बचतको अवधारणा स्पष्ट पारिदिनुपर्दछ ।)

आफूसँग भएको पैसा वा अरु जिन्सी वस्तु भविष्यका लागि भनेर छुट्याएर राखिएको केही भाग बचत हो ।

चित्र हेरेर आफ्ना इच्छाहरू के-के हुन् र आवश्यकताहरू के-के हुन् छुट्याउनुहोस् ।
इच्छालाई २ र आवश्यकतालाई १ लेख्नुहोस् ।

इच्छा र आवश्यकताबीच के भिन्नता छ बताउनुहोस् ।

तपाईं किन बचत गर्नुहुन्छ ? २ वटा कुरा छान्नुहोस् ।

- (क) आफ्नो भविष्यको आवश्यकता पूरा गर्न ।
- (ख) खर्च गर्ने ठाउँ नै नभएर ।
- (ग) एक्कासि आइपर्ने घटनाहरूको सामना गर्न ।

बचत गर्नुभन्दा पहिले आफ्ना आवश्यकताहरू के-के छन् ? के-के बाट कति आम्दानी हुन्छ ? के-के मा कति खर्च हुन्छ त्यो थाहा पाउनुपर्दछ । यसका बारेमा हामीले बजेट-निर्माणसम्बन्धी पाठमा छलफल गरिसकेका छौं । कान्छीले जस्तै आर्थिक अवस्था कमजोर भएका मानिसले आफ्नो आवश्यकता र इच्छा के हो बुझी अति आवश्यक खर्चहरू मात्र गरी नियमित रूपमा बचत गर्नुपर्दछ ।

जीवनचक्रमा पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकता ।

जीवनमा पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकताका आधारमा आफूलाई कहिले कति पैसा चाहिएला त्यसको सूची बनाउनुहोस् ।

१ वर्षभित्रै चाहिने	५ वर्षसम्ममा चाहिने	५ वर्षभन्दा पछि चाहिने
(क) छोरा/छोरीको पढाइ शुल्क तिर्ने	(क) एउटा सानो पसल खोल्ने	(क) घर बनाउने
ख)	ख)	ख)
ग)	ग)	ग)
घ)	घ)	घ)
ङ)	ङ)	ङ)
च)	च)	च)

छ) _____ _____	छ) _____ _____	छ) _____ _____
ज) _____ _____	ज) _____ _____	ज) _____ _____

(नोट : जीवनचक्रको कुरा गर्दा विवाहपछिको चक्र (जस्तै: बच्चाको जन्म, शिक्षा, घर बनाउने आदि) बाट शुरु गर्नुपर्दछ र सबै समयमा चाहिने खर्चको शीर्षक बराबर हुनुपर्छ भन्ने पनि हुँदैन धेरै थोरै पनि हुन सक्छ सोही अनुसार लेख्ने ।)

जीवनका विभिन्न अवस्थामा पर्न सक्ने आवश्यकता पूरा गर्न तपाईंको परिवारलाई कहिले-कहिले कति रकम आवश्यक पर्ला त्यसको हिसाब गर्नुहोस् ।

पैसा किन आवश्यक पर्छ ?	जम्मा कति पैसा चाहिन्छ ?	कहिले चाहिन्छ ?	हरेक महिना कति चाहिन्छ होला ?	त्यो आवश्यकता कतिको धेरै जरुरी हो ?
उदाहरण : बच्चाबच्चीको पढाईशुल्क तिर्न	४८००/-	बाह्र महिना चाहिन्छ	४००/-	धेरै जरुरी वा नभइनुहुने हो ।

(बचतको योजना बनाउँदा आफूले तिर्नुपर्ने ऋणलाई पनि समावेश गर्नुपर्दछ ।)

बचत सेवा प्रदायक

आफूले दुःख गरेर जम्मा गरेको बचत सुरक्षित ठाउँमा जम्मा गर्नुपर्दछ ।

तपाईं आफूले गरेको बचत कहाँ राख्नुहुन्छ ? चिनो लगाउनुहोस् ।

- साहूजीलाई राख्न दिन्छु ।
- समूहमा राख्छु ।
- अभिभावकलाई राख्न दिन्छु ।
- सहकारीमा जम्मा गर्छु ।
- बैङ्कमा खाता खोल्छु ।
- घरमा नै राख्छु ।

बचत सेवा प्रदायकका फाइदा तथा बेफाइदाका उदाहरण हेरी खाली ठाउँ भर्नुहोस् ।

बचत सेवा प्रदायक	फाइदा	बेफाइदा
घरमा नै राख्ने	आवश्यक पर्दा सजिलै पाइन्छ ।	ब्याज आउँदैन । त्यसै खर्च हुन सक्छ । चोरी हुन सक्छ ।
समूह
साहू-महाजन	राख्न, लिन सजिलो हुन्छ ।	ब्याज नपाइन सक्छ । बचत राखे बापतको प्रमाणपत्र पाइन्न । साहूले खाइदिन सक्छन् ।
सहकारी
बैङ्क

बचत सेवा प्रदायक छनोट गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

- ✓ सेवा प्रदायकसम्म पुग्न कति समय लाग्छ ?
- ✓ वचतखाता खोल्न कति पैसा चाहिन्छ ? के-के कागजातहरू वा शुल्कहरू चाहिन्छन् ?
- ✓ ब्याज कति पाइन्छ ? ब्याज हिसाब (दैनिक, साप्ताहिक, मासिक, वार्षिक) कसरी गरिन्छ ?
- ✓ आफूलाई आवश्यक पर्दा सजिलै रकम फिक्न सकिन्छ वा सकिँदैन ।
- ✓ कतिको विश्वासिलो छ र सुरक्षा व्यवस्था कस्तो छ ?

भाग ४ ऋण

यहाँ बैंकहरू, सहकारीहरू र लघु-वित्त समूहहरूजस्ता सुरक्षित ठाउँहरू छन् जसले तपाईंलाई तिर्नसक्ने ब्याजदरमा ऋण दिनेछन् ।

आम्दानीभन्दा खर्च बढी गर्नुहुन्छ भने तपाईं खराब ऋणीमा पर्नुहुन्छ । यदि तपाईंले नयाँ व्यापार शुरू गर्न ऋण सपाटी लिनुहुन्छ भने त्यो असल ऋण हो किनकि यसबाट तपाईंले आम्दानी गर्न सक्नुहुन्छ, अनि यसै आम्दानीबाट तपाईं आफ्नो पूरानो ऋण पनि तिर्न सक्नुहुन्छ । तर, तपाईंले साहू वा अरु कसैबाट पैसा सापटी लिनुहुँदैन । तिनीहरूलाई तपाईंले अति चर्को वा महङ्गो ब्याज तिर्नुपर्ने हुन्छ ।

आफूले तिर्नुपर्ने ऋण आफ्नो खर्च कटाएर बाँकी रहेको रकमको ३० प्रतिशतभन्दा कम हुनुपर्छ । मानौं, गएको महिना खर्च कटाएर १ हजार रुपैयाँ बाँकी रहन्छ भने तपाईंले तिर्नुपर्ने ऋणको रकम ३ सय रुपैयाँभन्दा बढी हुनुहुँदैन ।

तपाईंलाई पैसा आवश्यक पर्दा कहाँबाट लिनुहुन्छ ?

- समूहबाट लिन्छु ।
- साथीभाइसँग लिन्छु ।
- साहू-महाजनबाट लिन्छु ।
- सहकारीबाट लिन्छु ।
- बैंकबाट लिन्छु ।

आफूलाई आवश्यकता पर्दा कुनै व्यक्ति समूह वा संस्थाहरूबाट निश्चित अवधिपछि तोकिएको ब्याजसहित फिर्ता गर्ने सर्तमा लिइएको पैसा ऋण हो । आफ्ना मानिसबाट सापटी लिँदा भने ब्याज तिर्न नपर्न सक्छ तर सहकारी वा बैंकबाट ऋण लिँदा ब्याज तिर्नु नै पर्ने हुन्छ ।

मानिसहरू किन ऋण लिन्छन् ?

- आकस्मिक समस्याहरू टार्न ।
- कुनै व्यापारव्यवसायमा लगानी गर्न ।
- जीविकाको आवश्यकता पूरा गर्न ।
- माथिका सबैकुरा गर्न ।

तपाईं किन ऋण लिनुहुन्छ नि ?

किनभने

.....

.....

जुन ऋण उत्पादनमूलक काममा लगाइन्छ र जसले आम्दानी बढ्ने काममा आफूलाई सघाउँछ अनि आफ्नो अवस्थालाई माथि उठाउन सहयोग गर्छ त्यस्तो ऋण असल ऋण हो । जुन ऋण उपभोगमा सकिन्छ, जसले खर्च बढाउँछ र जसले आफ्नो अवस्थालाई भन् बिगार्दैं लैजान्छ भने त्यस्तो ऋण खराब ऋण हो ।

तपाईंले लिनुभएको ऋणको किस्ता र ब्याज समयमा तिर्न सक्नुभएन भने त्यस्तो ऋणलाई पनि खराब ऋण भनिन्छ । त्यस अवस्थामा ऋण सेवा प्रदायकले तपाईंलाई नपत्याउन सक्दछ । त्यसैले ऋण सकेसम्म आम्दानी हुने काममा खर्च गर्नुपर्दछ अनि तपाईंसँग ऋण तिर्ने क्षमता पनि हुनु पर्दछ ।

नोट: माथिको परिभाषाका आधारमा सहजकर्ताले असल ऋण र खराब ऋणका भिन्नताहरू बताउने ।

ऋण सेवा प्रदायकका फाइदा तथा बेफाइदाका उदाहरण हेरी खाली ठाउँ भर्नुहोस्:

ऋण सेवा प्रदायक	फाइदा	बेफाइदा
समूह	सजिलै पाइन्छ ।	ब्याज बढी पर्न सक्छ । सुरक्षित पनि नहुन सक्छ ।
साथीभाइ
साहु-महाजन	सजिलै पाइन्छ ।	ब्याज चर्को हुन्छ ।
सहकारी
बैंङ्कहरू

सरकारी निकायमा दर्ता नभएका, सरकारबाट नियमित नियमन अनुगमन नगरिने सेवा प्रदायकहरू अनौपचारिक वित्तीय सेवा प्रदायक हुन् । सरकारी निकायमा दर्ता भएका र सरकारबाट नियमित नियमन अनुगमन गरिने सेवा प्रदायकहरू औपचारिक वित्तीय सेवा प्रदायक हुन् ।

अनौपचारिक वित्तीय सेवा प्रदायकबाट ऋण लिँदा सजिलै पाइने भए तापनि ब्याजदर बढी हुने, ठगिइने र अभिलेख (रेकर्ड) राम्रो नहुने आदि चुनौती हुन सक्दछन् भने औपचारिक वित्तीय सेवा प्रदायकबाट ऋण लिँदा केही प्रक्रियाहरू पूरा गर्नपर्ने भए तापनि ब्याजदर तुलनात्मक रूपमा सरल हुने, विश्वासिलो हुने र अभिलेख (रेकर्ड) पनि राम्रो हुने हुन्छ ।

ऋण लिँदा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू:

- ✓ ऋण के कामका लागि लिने हो ? त्यसबाट लाभ हानि के हुन्छ राम्ररी सोचविचार गरेर ऋण लिनुपर्छ ।
- ✓ ऋण लिँदा त्यो कसरी चुक्ता गर्ने भन्ने बारेमा पहिले नै सोचविचार गर्नुपर्छ ।
- ✓ आफ्नो आम्दानी कति छ, खर्च कति छ त्यो विचार गरेर मात्र ऋण लिने निर्णय गर्नुपर्दछ ।
- ✓ ऋण लिएपछि कुन कुन मितिमा र कति रकम चुक्ता गर्नुपर्ने हुन्छ त्यो थाहा पाउनुपर्छ ।
- ✓ ऋण लिँदा आफ्ना परिवारका सदस्यहरूसँग पनि छलफल गर्नुपर्दछ ।
- ✓ सकेसम्म उपभोगका लागि ऋण लिनुहुँदैन ।
- ✓ भइरहेको ऋण चुक्ता नगरीकन थप ऋण लिनुहुँदैन ।
- ✓ पाइन्छ भन्दैमा एकभन्दा धेरै प्रदायकसँग ऋण लिनुहुँदैन, यसले चुक्ता गर्न भन् ठूलो समस्या हुन्छ ।

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. 1-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

बजेटनिर्माण अभ्यास

परिवारको मुख्य व्यक्तिको नाम:

बजेट बनाएको महिना :

आम्दानी		खर्च	
आम्दानीका शीर्षकहरू	रकम रु.	खर्चका शीर्षकहरू	रकम रु.
कृषिबाट हुने आम्दानी		जीवनयापनका लागि खर्च	
ज्याला मजदूरीबाट		छोराछोरीको पढाइ	
तलब, पेन्सन आदिबाट		ऋणको किस्ता तिर्न	
व्यापार-व्यवसायबाट		यातायात तथा टेलिफोन	
अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:		अन्य शीर्षकहरूबाट: जस्तै:	
१)		१)	
२)		२)	
३)		३)	
४)		४)	
५)		५)	
६)		६)	
७)		७)	
८)		८)	
९)		९)	
१०)		१०)	
जम्मा आम्दानी		जम्मा खर्च	

जम्मा खर्च कटाएर हुने अनुमानित आम्दानी रु. /-

जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागी स्थानीय पहल (ली-बर्ड) ले नोभेम्बर, २०१५ देखि डिसेम्बर, २०१८ सम्ममा सल्यान जिल्लाका सीमान्तकृत समुदायका लागि जिविकोपार्जन, मूल्य श्रृङ्खला तथा पोषण कार्यक्रम (Improving the Livelihoods of Marginalized groups In Salyan District) सफलतापूर्वक सञ्चालनमा रहेको छ । यस कार्यक्रमलाई जर्मन सरकार विकास सहयोग (BMZ) र वेल्ट हङ्गर हिल्फे (WHH) ले आर्थिक सहयोग प्रदान गरेको छ तथा ली-बर्डले साभेदार संस्थाहरू आर आर एन (RRN) र आसामान नेपाल सँग साभेदारीमा सल्यान जिल्लाका साविक ८ वटा गा.वि.स कालिमाटी रामपुर, कालिमाटी काल्चे, काप्रेचौर, निगालचुला, माँक्षकाँडा, कुपिन्डे दह, काभ्रा र लक्ष्मीपुर हाल १ नगरपालिका (बनगाड कुपिन्डे) र २ गाउँपालिका (त्रिवेणी, कालिमाटी) सञ्चालित छ ।

उद्देश्य: दिगो एकिकृत कृषि प्रणाली, मूल्य श्रृङ्खलाको विकास तथा समुदायको सशक्तिकरणको माध्यमबाट कृषिजन्य उत्पादन र आय आर्जनमा बृद्धि भई खाद्य अधिकार सम्बन्धी चेतनाको विकास हुनेछ ।

लक्षित समूह: यस कार्यक्रम कार्यक्षेत्र भित्र बसोबास गर्ने जनजाती, विपन्न तथा पछाडी परेका कृषक समुदाय खासगरी महिला, विपन्न र ५ वर्षमुनीका बाल बालिका यस परियोजनाको लक्षितवर्ग हुन् । यस परियोजनाले प्रदान गर्ने सेवा सुविधा कम्तिमा लक्षित गा.वि.स हरूको ८० प्रतिशत घरधुरी पुऱ्याउने सुनिश्चित गरीन्छ ।

लक्ष्य:

- » यस परियोजनाको अन्त्य सम्ममा लक्षित घरधुरीमा २५ प्रतिशतले आयमा बृद्धि हुनेछ ।
- » यस परियोजनाको अन्त्य सम्ममा खाद्य अभावलाई ३ महिनाले घटाईनेछ ।
- » यस परियोजनाको अन्त्य सम्ममा ५ वर्ष मुनिका बाल बालिकामा ५० प्रतिशतले कुपोषण घटाईने छ ।

मुख्य क्रियाकलाप तथा उपलब्धीहरू:

यस कार्यक्रमको ४ वटा नतिजाहरू छन्:

१. समुदायमा आधारित संस्थाहरूको सुशासन प्रबर्द्धन गरी प्रयाप्त खाद्य अधिकार सुनिश्चित गर्नको लागि सुदृढिकरण गर्ने ।
२. दिगो एकिकृत कृषि प्रणाली अपनाई उत्पादनमा बृद्धि हुनेछ ।
३. मूल्य श्रृङ्खलाका तीन वस्तुहरू विकसित हुनेछन र ती वस्तुहरूको लागि वित्तिय नमूनाहरूको स्थापना हुनेछ ।
४. घर स्तरमा पोषणको स्थितिमा गुणात्मक सुधार आउनेछ ।

जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा
विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड)

प्रधान कार्यालय:

पो.ब.नं.३२४, पोखरा, कास्की, नेपाल

फोन: ०६१-५३५३५७, फ्याक्स: ०६१-५३९९५६

ईमेल: info@libird.org

वेबसाईट: www.libird.org

द ब्लूबेरी हिल च्यारीटेबल ट्रस्ट

केन्द्रीय कार्यालय:

ग्रीन ब्लक, चाकुपाट: १०, ललितपुर, नेपाल

फोन: ०१-५२६०५८५, फ्याक्स: ०१-५२६०३७२

ईमेल: info@samriddhapahad.org

वेबसाईट: www.samriddhapahad.org

यस 'वित्तीय साक्षरता तालिम सहभागी पुस्तिका', जर्मन सरकार विकास
सहयोग (BMZ) र वेल्ट हङ्गर हिल्फे (WHH) को आर्थिक सहयोगमा जिवीकोपार्जन तथा
पोषण कार्यक्रम (Improving the Livelihood of Marginalized Groups in Salyan District)
ली-बर्डद्वारा पुनःप्रकाशन गरिएको हो ।

